

محمد باقر خلخالی

آذربایجانین سنویملی شاعیری

عزیز محسنی

"آذربایجان ادبیات تاریخیندن قیزیل یارپاقلار" آدلی کیتابیندان

محمد باقر خلخالى

سئومىلى شاعىرىمىز محمدباقر خلخالى نىن حىيات و فعالىيىتى حَقَقىندە مەلۇماتىمىز چوخ قىيسادىر. رحمتلىك محمد على تربىت " دانشمندان آذربايجان" كىتابىندا، اونون حىياتى حَقَقىندە يازىر كى. خلخالى ۱۳۳۰ ھىجرى قمرى دە ھلە حىياتا كۆز يۇمامىشىدىر. باشقا مەنبە لره كۆرە محمدباقر خلخالى ۷۰ ايل بو دونيادا ياشامىش و " سخنوران آذربايجان" ىن يازدىغىنا كۆرە او، شنبە ۱۴ شوال ۱۳۱۶- ھىجرى قمرى دە بو دونيادان كۆچموشدور. محمد باقر خلخالى نىن ياراتدىغى بۇيوك اثر " ثعلبىه " يا " تولكو حكايه سى" ندىن عىبارت دىر. بو اثر دۇنە دۇنە تېرىزدە – تئهراندا – اىستانبولدا و باشقا شەرلردە باسلىب و ساتىشا بوراخلىب و گننىش خلق كوتلە لرى نىن نظرىنى اوزونە جلب انده رك، خلقىن طرفىندن كۆزەل بىر شكىلدە قارشىلانمىشىدىر. محمد باقر خلخالى بو مثنوى دن باشقا بىر پارا فارسجا و توركجه شئەرلر يازمىشىدىر. بىز بورادا يالنىز اونون تولكو حكايه سى ياخود " ثعلبىه " كىتابى حَقَقىندە دانىشماق و شاعىرىن اىجتىماعى، فلسفى، دىنى و خلقى كۆرۈش لرىنى تحليل ائتمك اىستە بىرىك.

بىلدىمىزكىمى لاپ قدىم دۇرە لردە، خصوصىلە اورتا عصرلردە، شاعىرلر، مۆتفككىرلر، يازىچىلار و ھا بئله اىجتىماعى عاليم لر حاكيم شرايىطين ياراتدىغى اىستىداد، ظولم، قورخو و امنىت سىزلىك نتيجه سىندە، اوز اورە ك سۆزلرىنى، ائعتىراض و تنقىدلرىنى، مۆستقىم و اوز اوزە بىر شكىلدە بوخ، نظرىنى و كۆرۈش لرىنى حىيون لارىن دىلېندن نىمىشلر. بونا نومونە اولارق " كلبلە و دمنە" نى، عىيد ذاكانى نىن " سىجان پىشېك" اثرى فارس دىلېندە، كرىلوفون حىيوناتلار دىلېندن ياراتدىغى حكايه و تمثىل لرىنى كۆسترمك اولار. محمد باقر خلخالى نىن ياراتدىغى بو " تولكو حكايه سى" آذربايجان توركجه سىندە بئله بىر وظىفه نى داشىبىر. شاعىر، بو كۆزەل و بدىعى مثنوى نىن ياراتماق مقصدىنى كىتابىن سونوندا بئله تصوير ائدىر:

بحمدالله كىتاب-ى ثعلبىه
تمام اولدو، عجب شىرىن قضىه
عوام الناسه يازدىم بو كىتابى
مووجه اونلار ا قىلدىم خطابى
دنىب چون مضحكه ائدىم ظرافت
اونون ضىمنىندە هم يازدىم نصىحت
ننچونكى خلقه حق آجى كلىبىدىر
ظرافت سۆزلرى شىرىن اولوبدور
قارىشىدىم ايكى سىن گلدى حاله
يئتىشىدى مونتھايى ائعتىداله

خلخالى نىن ياراتدىغى بو اثرىنى گرە ك مۆختلىف نوقطەيى نظرىلردن تحليل انده ك. شاعىر بو اثرىندە، اوزو رووحانى و مۆجتهيد اول اولار، رووحانى نىمالرى، عمل سىز عاليم لرى، دىن آدىنا باشلارينا بىر باتمان آغىرلىغىندا عمامە باغلايىب خلقى توولايانلارى، بدىعى و آچىق بىر شكىلدە ايفشا ائدىر. او، رووحانى نىمالره خطابىن بئله دئىير:

دانىش دوغرو، دى جايدىرما سۆزووى
منه، قاچ، گنت، تانىتدىرما اوزووى
سۆزون شىرىن، اوزون بدتر ايلاندان
سويا تسبىحوى چكە يالاندان
اگرچى دىلدە، دونيادان كنجىرسن
ولنىكن قورد كىمى قانىم اچىرسن
اوزون عاليم ولنىكن بى عمل سن
سۆزون ياخشى، اوزون اما دغل سن
بلى عاليم اولان، عامىل گرە كدىر
شرىعت امرىنه كامىل گرە كدىر
چون عاليم گنتمه سه اوز بىلدىبىنه

يَقِينَن اِنْعَتِيقَادِي يُوخْدُو دِينِه
آدِين مَوْلَا قُوْيُوب سُوْزْدُورْمِه قَاشِين
عَمَل ايسْتِرْلُر چُوخ اوينَاتْمَا باشِين
اُوْزُون "لَاتَاكْلُو" حَوْمَكُون دَنْبِيرْسِن
يَنْتِيمِين مَالِينِي بِنَكْجَا بَنْبِيرْسِن
دُورُوب اُوْزْگِه لَرِه دِيْقَقْت دُوتَارْسَان
الْيُوه دُوشْسِه قُورْد كِيْمِي اوتَارْسَان
عَمَل دِيوَارِي نِين آلتِين اويُوبْسَان
ايشِين بُو، آدِيُوي مَوْلَا قُوْيُوبْسَان
مَاعَاش-ي كَار و بَارِين عِيْشُوه دَنْدِير
هَامِي خُورْد و خُورَاكِين رُوشُوه دَنْدِير.

محمد باقر خلخالی، عمل سبب عالیم لری، آدلارینی امین الشرع و یاخود ایمام جومعه قویوب، عوامین ایططیلاع سبب لیغیندان و ساوادیسبب لیغیندان ایستیفاده اندیب، آتلارینی دورد نالا هر طرفه چاپانلاری و قاضی ادبیل حاللی، حرام و حرامی حلال اندنلری مخاطب قرار وئریب بئله دئیر:

عَمَل يُوخْسَا شَرِيعَت دِه دُولَاتْمَا
آدِين قَاضِي قُوْيُوب چُوخ قَاضِيَاتْمَا
شَرِيعَت اَهْلِي سِن، اَلَلَاهِي اَتْمَا
گُوْزِه لَجِه دِينِيُوي دُونِيَايِه سَاتْمَا
عَزِيْزِيْم بِيْر بِيْرِيْنِه وُورْمَا خَلْقِي
اُوْزُون دِيرِنَاق چَالِيْب قِيرْدِيرْمَا خَلْقِي
گُوْرْنَدِه پُول اُوْزُوقُوْيُلو بِيْخِيْلْمَا
گُوْزِه تَلِه دَال قَابَاغِيْن تَنْز سُوخُولْمَا
كَنْچِيْب اَنْدَازِه دِن جَاه و جَلَالِيْن
دَاخِي تَعْرِيفِه كَلْمِير مَوْلَك و مَالِيْن
امِين الشَّرْع سِن يَا شَنْيَخ الْاِيْسَلَام
اِيْمَام-ي جُومَعِه سِن يَا صَدْرَالْاِعْلَام
هَامِي عَالِيْم بَاشِيْزَا آند اِيْچِيرْلُر
سَبِيْزِيْن حُوكْمُوزْلِه جَانلَارْدَان كَنْچِيرْلُر
سُوْزُون اُوْتَكُون اُولُوبُور حَق و نَاحِق
كِي سِن سِن دَهْرْدِه آقَايِي مَوْطَلِق
گَرِه ك عِلْم اَهْلِي، اَهْل-ي عَنَشِق اُولْسُون
عُومَالِ النَّاس اُوچُون سَرْمَشِق اُولْسُون.

شاعیر یازیب یاراتدیغی مثنوی ده خلقین شیفاهی ادبیاتیندان- ناغیل و مثل لریندن عنعنه و دب لریندن چوخ باجاریقلا ایستیفاده اندیب و دیلیمیزین نه قده ر گوزل، نه قده ر اینجه و ظریف و نه قده ر زنگین و ایفاده لی اولماسینی بؤیوک اوستادلیقلا گؤستر میشدیر:

نُولْنِيْدِي بُوِيْنُونَا بِيْر قُول سَالَايْدِيْم
اُوْزُونْدِن بِيْرَجِه دُوزْلُو مَاج آلايْدِيْم
خِيَالِيْنِه دُوشْنَدِه كُوك فَرِيْكَ لُر
اَتِه گُويَا كِي عُورْتَلُر يَنْرِيْكَ لُر
بَاخِيْب گُورْدُو اُورِه ك دُورْمَاز پِيْرِيْلْدَار
بَاغِيْر سَاق لَارِي، آجِيْنْدَان قِيْرِيْلْدَار
خِيَال اَنْيِلْرْدِي اُوْز دَرْدِيْنِه دَرْمَان

بو فيكره چولغانىپ قالمىشدى حنيران

او كس لر كيم جاهاندا ايشله مزلر
چۆره ك هرگيز دويونجا ديشله مزلر
عزيريم اولماسا, سعى و تلاشين
دوزه لمز ايستى اشين آغ لاواشين

فراقين چوخ ياخار بى كس آنانى
مثل دير " قورقائين چيتلار ياتانى"
اليوه هر نه دوشدو تنز قاييت گل
عيالين آجدى اولما چوخ معطل
گنديب غوربتده قالما جان-ى مادر
" ينييب كنگر عزيريم سالما لنگر"

اوزه رريك يان, اوزه رريك سن هاواسان
هزاران درد-ى بى درمانا داواسان
اوزرريك يان, توتون ونر قان قووشسون
قادا اوندان, بلا اوندان سووشسون

اشيبي اوزگه خلقى يانديريردى
ايچى موللاتى چوخ اولانديريردى
بالام آت گنت نه سنييدسن نه موللا
سنه بير ونج ونره حاشا و كللا!
قولوون قووتيني آلاه آلسين
منيم كيمي الين قوينوندا قالسين
اگر اللى قوناق گلسه دارىخمام
يولا ساللام تماميني كارىخمام
منه داخى ديريلمك ليك چتين دير
دوداق دوداغيم اوسته ينددى گون دور
نه خوش زاددير عزيز انتمك قوناغى
قباغينا قوياسان قايقاناغى
آچاسان خيدمتينه آغ لاواشى
چاناغا دولدوراسان يارما آشى
نه بير يولداش نه بير قارداش ياتيپ تك
چيخيب توكدن باهاليق ايت لرى تك
گوزو ياشلى الى قوينوندا قالميش
آچيندان رنگى ساپ سارى سارالميش
سورونردى, ايمك لردى, گنده ردى
تيخينيب, ناله و فرياد انده ردى
اوچوروم يئرلرى گاهى چيخاردى
اياق بند اولماييب بيردن آخاردى
داغين تورپاقلارين باشه الردى
چكردى آه, جنيران تك مه لردى

نومونه گنير ديبيم بو شئعرلر دبليميزين زنگين لبييني گؤسترديبى حالدا, شاعيرين بو دىلى دريندن منيمسه مه سيني و
بو ديده بديعى, گوزه ل و اونودولماز اثر ياراتماسيني بوتون عينييتى ايله گوزوموزون قباغيندا جانلانديرير.

يازىلان و يارادىلان بو بئيت لار، آذربايجان توركجه سى نين قودرتلى، دولغون، ايفاده لى و درين اولماسينا پارلاق بىر نومونه اولاي بىلر. ايفاده اندىلان بو مضمون لار هم موضوع ائعتبارى ايله و هم ده دىلين چىلخا، آيدىن و هر بىر بدىعى اثره قالىب اولماسىندا اوز قودرتىنى گوستىرىر. محمد باقر خلخالى، آذربايجانين بوتون باشقا شاعىر و صنعتكارلارى كىمى، اوز اثرينده وطنه و خلقه محببتىنى تام بىر صميمىت ايله نىشان وئىرىر. او تولكونون، آناسى نين دىلىندن او غلونا وطن حقىقنده بئله سؤيله بىر:

قالىب غوربتده ال چكمه وطندن
بىبايان ايچره ياد ائيله چمندن
اگر اولسان اوغول اهل تفنون
گنديب غوربتده سن سالما توظتون!
گنجه- گوندوز وطندن ياد انده رسن
هميشه نئى كىمى فرىاد انده رسن

شاعىر، جمعىيت ده اولان ضىديبتلىرى و صنىف لرین موختلىف ليكلرىنى گورور و بو مسئله اونو دريندن دوشوندورور. آنجاق او اوز دونيا گوروشو ايله بو مسئله يه ياخىنلاشىر و اونو حل ائتمه يه چالىشىر:

بىرىسینه مويسسر ناز و نئمت
بىرىسى آج، چكر يوز مين مذلت
بىرىسى چىبىرىب ياغلى پىلوودان
بىرىسى دويمايىدىر، نان-ى جودان
بىرىسى نين ياغار دوولت باشىندان
بىرىسى گورمه بىب بىر پول، ياشىندان
بىرى دايم چالار چنگ و چغانه
بىرىسى، نئى كىمى گلмыш فغانه
بىرىسى بىر تىكه قنده تمارزى
چاي ايچمكده بىرى قويموبدور آرزى
بىرى اطلس تومان گنيمش داماقلى
بىرىنين بىر تومانى وار ياماقلى
بىرىنين منزىلى قصر الكرامه
بىرى حسرت قالىب بىر هيسلى دامه

خلخالى، آروادا، اوشاغا، دده يه، ننه يه، قايغى و محببتى اوز اثرينده بىر اينسانى سجىيه كىمى سيفارش ائدىر. او قادين لارين، عاييله ده، اغىر ظولم آلتىندا ياشايب، بىر تىكه چوره ك يئمك اوچون هر بىر شماتت و جبره دوزمه لرىنى و حتتا بئله ناحق بئره سؤبولوب و دؤيولمه لرىنى، بؤيوك بىر اوستادلىقلا تجسسوم ائدىر. او تولكونون دىلىندن وئداعلاشما زامانى آروادينا خطابن بئله دئىير:

منيم دؤورومده هنج گون گورمه دين سن
ائويمده بىرجه دؤوران سورمه دين سن
قالىردىن آج گتيرمزدىن اوزومه
سؤيرديم هر نه، قالمازدىن سوزومه
نه منحت چكميسن بالدىز اليندن
دوزه ردىن بىرجه چىخمازدى دىلىندن
آتامدان هم آتامدان چوخ سؤيولدون
سؤيولمك سهل دىر، آرتىق دؤيولدون
قارا گونلر گوروب هنج قاچمادىن سن
انشىكده عىبى مىزى، اچمادىن سن

شاعیر، قادین لاریمیزین نه قده ر وفالی اولوب ارلرینه اولان محببت و صمیمیت لرینی و اونلاری اوز ارلرینه بیر حقیقی حیات یولداشی اولوب، یاشاییشین آغیر یوکونو چکمه لرینی، بدیعی بیر طرز ایله اوخوجونون گوزونون قاباغیندا جانلاندیریر. او تولکونون آروادی نین دیلیندن تولکو، وطنی ترک اندیب یاد بیر دییارا گندن زامان بئله دئییر:

ویصال اییامی تک، قاچما آماندیر
شب-ی هیجران کیمی بیرجه دایان، دور!
فراغین دردینه باللهی دوزمم
اوزومدن ال اوزوب، سندن ال اوزمم
گوزوم نورو منی سالما فراغه
آماندیر گنتمه سن گوزدن قیراغه!
جهاندا، بیر بیریندن دویمادیق بیز
دویونجا یاسدیغا باش قویمادیق بیز
کمان تک قامتیم غمدن خم انتمه!
نصیبی می منیم درد و غم انتمه!
سورونم طیفل تک گللم دالینجا
ال اوزمم دامنیندن تا اولونجه
ایکی گوز یاشی آزدیر ایسته رم کاش
بولود کیمی هامی یزدن توکوم یاش
اوره ک اود دوتدو ای اوممیدگاهیم
اینانیرسان، نه دیر بو دود-ی آهیم

شاعیر، قادینلاریمیزین ایجتماعی حیاتیمزدا اولان روللارینی و اونلارین صمیمیت و صفالارینی زحمت و فداکارلیقلارینی، آچیق و آیدین بیر صورتده گؤستریر. محمد باقر خلخالی نین باخیمیندان، اره خابین چیخان آرواد، ارین خیانتی نتیجه سینده، یالنیز بئله بیر ایشه ال وورور. بونا گوره ده او، آروادین اوستونه ائولنمه یی بئله منع اندیر. شاعیر چوخ بدیع و گوزل بیر شکیلده بوتون کیشی لره تاپشیریر کی، هوایی نفسه اویمایین و دئمه بین کی، هر عورتده باشقا بیر لذت و باشقا بیر داد وار. او بو باره ده بئله دئییر:

بلی چوخ یاخشسی دیر دونیاده عورت
ینتر غم گونلرینده داده عورت
گنجه وقتی سنه، همخوابه، یولداش
گونوزلر، ایش گوره ن حالتده قارداش
تاپار رونق اونونلا، انو انشییین
چکر نوکر کیمی داییم کنشییین
باخار عورت ایینه قاب قاجاغین
اونونلا ایستی دیر تندیر، اوجاغین
چیخاردیر باشه، هر نه ایش میشین وار
دوزلده ر هر نه لازیم پیشمیشین وار
وفالی عورتین هنج قییمتی یوخ
وفاسیز اولسا باتسین گوزونه اوخ
وفالی عورته قیلما خیانت
الیندن هر نه گلسه قیل اعانت
عیالینه اگر ار خابین اولسون
ننجه عورت اره، آرخابین اولسون

باشقا بير يئرده يئنه بئله دئيير :

سنه بير سوز دنييم ديل نئمه قارداش!
عيالين اوستونه انولئمه قارداش!
نئچونكى گورمه ديم من اتى وفادار
ايكى عورت لى اولسون مردى ديندار
هوایی نئسه اوئما، قئلما اصرار
دئمه هر عورتين بير لذتتى وار!
گونو آلسان، گونو قاره اندرسن
اوزون هر ايش دن آواره اندرسن
نه ياخشى سوز دندى اول آدى گولزار
موسلماتلار گونوم يوخدور، گونوم وار
ايكى دير چون گوزون، ايكى گوزه باخ
جهالت انيله مه جانيم سوزه باخ!

محمد باقر خلخالى، بير دين آدمى اولوبسا، او بو دونياني فاني حئساب اندير، ابدى و باقى دونيا اوچون چالئشماق و زحمت چكمه يى تاپشيريير. اونون عقیده سینه گوره، بو دونيا دارى-موکافات اولماقلا برابر، او دونياني آرزو انده نلر و ابدى سعادتتہ دوغرو جان آتاتلار عبيادت اهلى اولوب، خلقيين و خصوصيله تاپدانميش صينيف لرین اليندن توتوب و مظلوم اينسانلارا يارديم انئمه لى ديرلر. او دئيير:

بلى دونيا انوينده هر نه آفات
گلہ گر باشيوا اولموش موکافات
نه گلسه باشيوا گور اوز گوزوندن
موشخص بيل اوزوندندير، اوزوندن
يئتيمي اينجيديب سالما فغانه
يئتيم انيلر اوشاقلارين زمانه
گوزوم اينجيتمه البتته فقيرى
اولورسان بير قوى نين دستگيرى
عبيادت يوخسا سالانما بهشته
اياقلارين چولاقدى، چيخما گشته
ايطاعت انئمه ييبسن، اومما رحمت
جهنم دير يئرین، گنت وئرمه زحمت.

محمد باقر خلخالى نين فلسفى و دينى باخيشى حقينده داها آرتيق يازماق و دانئشماق اولار و بيز بونو گلہ جك تحليل لر يميزين عؤده سینه قوبوروق. من بو مقاله نى محمد باقر خلخالى نين بو ايكى بيتى ايله كى، ثعلبيه كتابى نين سونوندا سؤيله ميشدير و اونون نه قده ر تواضوعكار اولماغيني گؤستيريير، بيتيرييرم.

خير آلسا بيرى آديمى بالفرض
اوزوم اوز آديمى قوى انيله ييم عرض،
فونون-ى معرفتدن خاليم من
محمد باقر-ى خلخاليم من.